

УДК 378.04:7(091)«08/1917»

ФОРМАЛЬНІ ТА НЕФОРМАЛЬНІ ОЗНАКИ ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ВІД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО 1917 РОКУ

Сулаєва Наталія, доктор педагогічних наук, професор, декан психолого-педагогічного факультету, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

ORCID: 0000-0001-5066-8605

E-mail: sula_polt@ukr.net

У статті висвітлюються результати ретроспективного аналізу наявності формальних і неформальних ознак художньої освіти на теренах України періоду від Київської Русі до 1917 р. Доводиться, що вітчизняна художня освіта пройшла шлях від такої, що характеризувалася лише неформальними ознаками (IX – серед. XIII ст.), превалюванням неформальних ознак і зародженням формальних (др. пол. XIII – серед. XVIII ст.) до паралельного співіснування неформальних і формальних ознак з перевагою перших (др. пол. XVIII ст. – 1917 р.). Наголошується, що представлені факти свідчать, що Україна має потужне підґрунтя для передачі досвіду художньої діяльності на основі використання неформальної мистецької освіти.

Ключові слова: художня освіта, формальна освіта, неформальна освіта, художня діяльність, формальні та неформальні ознаки образотворчої освіти, мистецтво.

FORMAL AND NON-FORMAL FEATURES OF ART EDUCATION IN UKRAINE FROM KIEVAN RUS PERIOD TO 1917

Sulaieva Nataliia, Doctor of Pedagogical Sciences, Full Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Pedagogy, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-5066-8605

E-mail: sula_polt@ukr.net

The results of a retrospective analysis of the presence of formal and non-formal features of art education in the territory of Ukraine from Kievan Rus period to 1917 have been highlighted in the article. First of all, it has been emphasized that the study of the historical origins of art education in the territory of Ukraine, with emphasis on its formal and non-formal features, will empower to consider the positives of the national practice of transferring the experience of artistic activity from generation to generation.

It has been determined that in Kievan Rus period the process of life experience transfer took place under the conditions of original cultural and nature-friendly activity, which had features of non-formal education. Art, as an integral component of the general culture of the people, was a source that made it possible to realize the educational and formative functions of the society. The author has noted that non-formal art education was enriched with the confessional elements of the state-supported component of training in the period from the 13th century to the middle of the 15th century. It has been emphasized that in the middle of the 15th century – the first half of the 16th century, the progressive development of art promoted the transfer of experience of home-schooling artistic activity, which was non-formal one and the rise of formal art education. It has been emphasized that a new level of art education in the

period from the middle of the 16th century to the first half of the 18th century, was characterized by the dominance of art education, which had non-formal features and the functioning of a small number of vocational art institutions. This stage of development was marked by the rise of vocational teacher training, which, in addition to basic subjects, contained an artistic component. It has been determined that non-formal features of the transfer of national artistic heritage were established in the period from the middle of the eighteenth century to 1917. Besides, it was happening in the conditions of the destruction of everything Ukrainian. The influence of art education, which had formal features on the one which had non-formal ones, became noticeable. The artistic component of teacher training was significantly enriched. It has been concluded that the facts determined in the article allow claiming that Ukraine has a strong foundation for transferring experience of artistic activity using non-formal art education.

Keywords: art education, formal education, non-formal education, artistic activity, formal and informal features of art education, art.

Сьогодення вітчизняної освіти характеризується оновленням підходів до поєднання різних видів освітньої діяльності. У Законі України «Про освіту», зокрема, вказано: «Особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти. Держава визнає ці види освіти, створює умови для розвитку суб'єктів освітньої діяльності, що надають відповідні освітні послуги, а також заохочує до здобуття освіти всіх видів» [4].

До закладів вищої освіти також висуваються вимоги щодо конвергенції у них формальної і неформальної освіти. Так, умовами для акредитації є відповідність освітньої програми та освітньої діяльності ЗВО третьому критерію («Доступ до освітньої програми та визнання результатів навчання» [6]), де вказано, що заклад вищої освіти має визначити «чіткі та зрозумілі правила визнання результатів навчання, отриманих у неформальній освіті, що є доступними для всіх учасників освітнього процесу та яких послідовно дотримуються під час реалізації освітньої програми» [6]. Отже, передбачається, що в закладі вищої освіти поряд із формальною надається й неформальна освіта.

Педагогічні виші України не стали винятком, у них поступово розробляються та впроваджуються організаційний та операційний менеджменти поєднання формальної та неформальної освіти, відбувається переформатування традиційних форм позанавчальної діяльності ЗВО з метою надання неформальної освіти майбутнім учителям різних спеціальностей.

Особливістю поєднання формального й неформального складників вирізняється підготовка майбутніх учителів мистецьких дисциплін, зокрема музичного, образотворчого та хореографічного мистецтва. Це пов'язано з традиційним існуванням у педагогічних ЗВО художньо-творчих колективів, досвід передачі мистецької діяльності в яких завжди мав ознаки неформальної освіти.

Із метою надання якісної неформальної мистецької освіти, зокрема художньої, майбутнім учителям образотворчого мистецтва доцільним, на нашу думку, є дослідження історичних фактів існування формальних і неформальних ознак у процесі передачі досвіду мистецької діяльності від покоління до покоління [9, с. 277].

Джерельною базою для вивчення означеного питання є інформація про артефакти мистецької освіти, почерпнута з наукових досліджень щодо становлення культурно-освітньої діяльності українців (В. Борисенко, Я. Ісаєвич, Н. Кукса, І. Мицько), генези образотворчого мистецтва (В. Александрович, Ю. Асєєв, А. Русяєва, Г. Скрипник, В. Харламов), розвитку художніх ремесел (В. Крапівін, Р. Орлов, М. Скаржинська,

М. Чмихов). Важливими є наукові розвідки вітчизняних науковців з проблем неформальної освіти майбутніх педагогів (М. Лещенко, Н. Павлик, Г. Сотська, Н. Сулаєва). У роботах підкреслено, що «неформальні й формальні ознаки мистецької освіти в українському культурному просторі спостерігаються від найдавніших часів. При цьому первинними є неформальні ознаки мистецької освіти. Формальних ознак вона набуває після виникнення державних освітніх закладів» [10].

Опрацювання літератури дало змогу констатувати, що ознаки формальної та неформальної художньої освіти в Україні до сьогодні не виписано. З огляду на це, метою статті є: на основі ретроспективного аналізу мистецької спадщини українського народу та стану художньої освіти на теренах України в період від Київської Русі до 1917 року виокремити формальні й неформальні ознаки передачі вітчизняного досвіду художньої діяльності від покоління до покоління.

У дослідженні генези художньої освіти, зокрема її формальних і неформальних ознак, від Київської Русі до 1917 року виділено такі періоди: доба Київської Русі (IX – середина XIII ст.); друга половина XIII ст. – перша половина XV ст.; середина XV ст. – перша половина XVI ст.; середина XVI ст. – перша половина XVIII ст.; середина XVIII ст. – 1917 рік. Критеріями для виокремлення цих періодів стали: «наявність артефактів мистецької діяльності в культурній спадщині народу; динаміка розвитку державних навчальних закладів, що надавали формальну художню освіту; суттєві зміни в системі формальної й неформальної художньої освіти» [12, с. 100].

Досить помітний культурний розвиток Київської Русі, на думку істориків, пов'язаний із взаємовпливом і взаємопроникненням сформованих століттями звичаїв і традицій слов'ян-язичників та християнської культури. Ця думка підтверджується здобутками тих часів в архітектурі й образотворчому мистецтві. «До довершеної техніки зведення зрубу IX–X ст. стародавніх слов'ян додалося нове явище в архітектурі Київської Русі – кам'яне монументальне будівництво» [9, с. 279]. Так, монументальні настінні розписи в Десятинній церкві та Софіївському соборі у Києві чи Спаському соборі й П'ятницькій церкві у Чернігові свідчать про досить високий рівень розвитку образотворчого мистецтва того часу. Вони «містять інформацію про техніки монументальних настінних розписів: мозаїк і фресок (зображення Христа-Пантократора (XI ст.)), монументального живопису (композиція «Євхаристія» (причащення апостолів), мистецтва іконопису («Ярославська Оранта» (XII ст.) тощо), пластичного мистецтва і різьбярства (різьблені плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу, що прикрашають парапети хорів собору Софії Київської, шиферні плити з тематичними рельєфами Михайлівського Золотоверхого та Києво-Печерського монастирів)» [9, с. 279].

Період XI – середина XII століття відзначається освітнім поступом у царині навчання майбутніх майстрів розпису, скульптури, гравюри тощо. Зокрема, у цей період у Києві діяла Печерська іконописна майстерня, у Київському, Переяславському, Волинському й інших князівствах функціонували приватні художні школи. Освітні послуги, що надавалися в цих закладах, вирізнялися неформальними ознаками, оскільки фінансувалися вони винятково меценатами та батьками учнів.

Неформальністю характеризувалася також освітня діяльність, що реалізувалася у майстернях, де навчали різним видам ремісництва, як-от «скань (оздоблення жіночих прикрас та окладів книг найтоншим дротом), чернь (протравлювання срібних браслетів, перснів, хрестів, зброї чорною пастою), зернь (впаювання в прикраси дрібних кульок),

перегородчаста емаль та художнє литво, кування та карбування золота, срібла та міді, гончарство, обробка дерева й кістки, каменю, шкіри, тканин тощо» [10, с. 101].

Вищевикладені факти свідчать про існування у IX–XIII ст. на теренах України закладів, де надавалася офіційна мистецька освіта, та осередки, в яких досвід мистецької діяльності передавався неофіційним шляхом. Це дозволяє констатувати, що мистецька освіта в цей період характеризувалася переважно неформальними ознаками та все ж набувала ознак формальності.

У зв'язку із занепадом політичного, економічного й етнокультурного розвитку Русі у всіх без винятку видах мистецтва XIII – середини XV ст. розвивалися засади, вироблені впродовж існування Київської Русі. Художня майстерність цього періоду характеризується усталеними позиціями в малярстві, скульптурі, різьбленні, декоративно-ужитковому мистецтві. Свідченням вагомості монументального малярства є, зокрема, літописні повідомлення XIII ст. про малярські фундації Волинського князя Володимира Васильовича (фрески церкви Святого Дмитрія Солунського у Володимирі та декорація церкви Святого Георгія в Любомлі) [1, с. 282]. Самобутніми зразками представлена й книжкова мініатюра цього періоду (Лавришівське Євангеліє (XV ст.)). Залишки погруддя королів з костьолу Святої Трійці в Нижанковичах (XIV ст.), наприклад, свідчать про існування у ті часи мистецтва скульптури. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва у XII–XIV ст. теж пов'язані з церковними замовленнями (Галицьке Євангеліє в золотій оправі XIV ст., святоюрський дзвін 1390 р.).

На жаль, достовірної інформації про школи малярства, скульптури, гравюри того періоду ми не знайшли. В окремих статтях зазначається, що в «деяких школах навчали й іконопису» [2, с. 243]. Водночас високий рівень мистецьких пам'яток означеного періоду свідчить про спадкоємність майстерності митців того часу, а це неможливо без передачі знань і вмінь від старшого покоління молодшому: за сучасною термінологією – здійснення освітньої діяльності. Це може бути свідченням переваги неформальних ознак образотворчої освіти населення над формальними.

Зміни в історико-культурній ситуації українських земель середини XV – середини XVI ст. зумовили розвиток різних видів мистецтва. В образотворчому, зокрема, важливим складником залишається малярство. Серед найкращих зразків цього часу є декорація інтер'єру Успенського собору Києво-Печерського монастиря (XV ст.) та фрески перемишльського кафедрального собору Різдва Іоанна Хрестителя (XV ст.) тощо. Найяскравішими майстрами малярства цього періоду визнані Тишко (Київ, Володимир, XVI ст.), Василь (Стрий, XVI ст.), Мишко (Самбір, XVI ст.) Олексій Торошкович (XVI ст.), а також невідомі майстри київського осередку.

Пам'ятки, які збереглися до нашого часу, свідчать про розвиток скульптури та різьблення в XV ст. – XVI ст. Наприклад, рельєфи «Богородиця Оранта зі св. Антонієм та Феодосієм Печерськими (1470 р.) і «Богородиця Оранта» (XVI ст.) з Києво-Печерської лаври. Важливою сторінкою мистецької культури українських земель цього періоду є декоративно-ужиткове мистецтво, котре представлене золотарством (келих 1481 р. з монастиря бернардинів у Львові, оправа Євангелія 1507 р. та 1542 р., ливарництвом (дзвони 1476 р. в церкві Покрови Богородиці в Сутківцях та 1484 р. у церкві Успіння Богородиці в Андріїві), керамічним виробництвом (посуд, кахлі XVI ст.), виробами з деревини (нотатки про оздобні лави для каноніків Львівського кафедрального костьолу, скульптора Йогана Трешер 1500 р.).

Наведені зразки є свідченням поступального розвитку мистецтва, що спонукало

употужнення тієї складової освітньої діяльності, яка реалізувалася в умовах домашнього навчання й мала неформальний характер. Зауважимо, що в цей період формальними ознаками характеризувалася лише музична та літературна освіта, яка надавалася в навчальних закладах, підтримуваних державою.

Культурно-національне відродження середини XVI – початку XVIII ст., що характеризувалося патріотичними діями українських козаків, реформами у релігійному житті країни, діяльністю братств, відкриттям вищих закладів освіти тощо, стало важливим поштовхом для мистецького розвитку. Поряд із проєвропейськими мистецькими течіями українське образотворче мистецтво не втрачало власної ідентичності. Прикладом цього можуть бути релігійне та портретне малярство й графіка, зокрема іконостаси П'ятницької церкви Львова (XVII ст.) та Успенського собору Києво-Печерської лаври (після 1718 р.); книжкова ікона та гравюра, як-от «цілофігурні постаті Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Богослова на гравюрах Службника 1604 р.; перше в історії українського мистецтва багатолістроване друкарське видання – Анфологійон 1619 р. (Київ) тощо» [10, с. 113].

Утвердженням нової художньої системи цього історичного періоду стало виникнення світських напрямів мистецької діяльності. Для прикладу, такими були: портретне малярство (як-то портрет короля Стефана Баторія маляра В. Стефановського (1576 р.), корогва гетьмана Петра Сагайдачного (1622 р.) тощо). Своєрідним поступом вирізняється й мистецтво скульптури того часу, зразком чого, зокрема, є іконостас Спасо-Преображенської церкви (с. В. Сорочинці, 1720-ті рр.), срібна чаша 1606 р. (Львівщина), срібний гравійований ручний хрест (1622 р.), подарований Петром Сагайдачним київській братській церкві Богоявлення тощо.

Доказом того, що в цей період відбувалося навчання молоді малярству, є не лише відомості про наявність спеціальних цехів, але й досить високий рівень розвитку образотворчого мистецтва. При магнатських і шляхетських дворах учителі навчали мистецтву малювання дітей заможних громадян. «Загалом, незважаючи на посилення попиту на твори образотворчого мистецтва, у XVI – середині XVIII ст. художня освіта залишалася поза увагою держави, відсутність спеціальних навчальних установ визначала її неформальний характер» [8, с. 77].

Період від середини XVIII ст. до 1917 року характеризується значним піднесенням національно-патріотичного й культурного життя, однак основні надбання української культури формувалися в умовах посиленої колоніальної залежності від Австрійської (із 1867 р. Австро-Угорської) та Російської імперій. У зв'язку з цим Україна мала недостатньо розвинуту систему мистецької освіти, що змушувало талановиту українську молодь виїжджати в імперські столиці. Наприклад, на території України в дожовтневий період не існувало закладу вищої освіти для підготовки професійних художників. Тому обдарована молодь, яка отримувала початкову художню освіту в Одеській малювальній школі (1865 р.), Харківській малювальній школі (1869 р.), Малювальній школі Мурашка (1875 р.), Загальнопромислової школі рисунка та моделювання у Львові (1876 р) тощо, поповнювала ряди петербурзьких студентів. У подальшому вони ставали видатними діячами образотворчого мистецтва Російської імперії. Серед них Д. Левицький, В. Боровиковський, К. Головачевський, І. Бугаєвський-Благодарний, П. Дрождин тощо. Академічне навчання та художнє середовище столиці сприяло формуванню індивідуальної манери кожного митця. Водночас не варто забувати про важливе неформальне художнє підґрунтя Батьківщини,

яке давало поштовх для прояву й розвитку талантів художників. Відомо, наприклад, що Д. Левицький був сином знаного гравера та майстра портрета Григорія Левицького-Носа та прибув до Петербурга з достатнім рівнем художньої майстерності. В. Боровиковський походив із художньої династії Боровиків (батько та чотири брати займалися іконописом та портретуванням), відомої серед полтавського й миргородського дворянства й духовенства [7, с. 661–662]. Саме в Україні В. Боровиковський досяг перших успіхів в іконописному малярстві («Христос», «Богоматір з немовлям») та портретному мистецтві («Дівчинка з голубом»). Ці та інші приклади про активне художнє життя в Україні того часу свідчать про досить високий рівень художньої освіти, яка, крім згаданих вище початкових художніх шкіл, надавалась неформальним шляхом.

Суттєве місце в цьому процесі посідала діяльність митців різних категорій: цехових майстрів, іконописців, мандрівних малярів, самоуків. Цехові майстри та іконописці часто мали академічну освіту, і, окрім виконання замовлень, надавали неформальну початкову художню освіту. Таку, зокрема, отримали Т. Шевченко, І. Васильков, І. Зайцев, І. Рєпін та ін. Широкою популярністю користувалися й мандрівні малярі, серед яких були талановиті вихідці з селян, міщан та інколи дворян, зокрема кріпаки П. Кононенко, І. Слісаренко, Яремко (художня освіта яких обмежувалося навчанням у ремісника чи місцевого «богомаза») та кріпаки-самоуки Савченко, І. Ксенко, Г. Озеров (навчалися шляхом копіювання зразків професійних художників), дворянин К. Юркевич-Стаховський. Незважаючи на неформальність такої освіти, вона все ж давала змогу задовольняти естетичні вимоги українського панства того часу.

Не можна також характеризувати як формальне й навчання майстрів з виготовлення заборонених церквою гравійованих картинок релігійного змісту, фахівців живопису, графіки й архітектури в рисувальних школах (перша створена у Харкові 1869 р. М. Раєвською-Івановою), умільців художніх промислів (килимарства, вишивання, лозоплетіння тощо).

У другій половині XVI – на початку XVIII століття з'являється спеціальна підготовка майбутніх учителів. Зокрема, учителями ставали випускники Острозької та Києво-Могилянської академій, де поряд із церковнослов'янською, грецькою та латинською мовою, арифметикою, геометрією, катехізисом тощо вивчали «нотний спів, церковну музику, малювання, поетичне мистецтво, вище красномовство» [8, с. 82]. Високий рівень викладання дисциплін, зокрема й мистецьких, у цих закладах дав змогу найкращим випускникам А. Гоголь-Яновському, Г. Рачинському, Г. Сковороді стати відомими педагогами й мислителями та визнаними діячами мистецтва, як-то художник Д. Левицький.

Таким чином, художня освіта на теренах України в період від середини XVIII ст. до 1917 року поряд із неформальними ознаками характеризується й появою її формальних ознак. На жаль, це не стосується закладів вищої художньої освіти. Це все заважало формуванню професійного художнього простору держави й водночас сприяло розквіту самобутнього, «натурального» українського мистецтва.

Зауважимо, що в зазначений історичний період відбувається інтенсивне становлення педагогічної освіти. Створено український інститут при Львівському університеті (1787 р.), відкрито педагогічні інститути при Харківському імператорському університеті (1811 р.), Рішельєвському лицей м. Одеси (1817 р.), Київському університеті

Св. Володимира (1839 р.) тощо. Наприкінці XIX століття почали діяти вчительські інститути у Феодосії (1872 р.), Глухові (1874 р.), а на початку XX століття – у Києві (Київський Фребелівський педагогічний інститут (1907 р.)), Катеринославі (1910 р.), Вінниці (1912 р.), Миколаєві (1913 р.), Полтаві (1914 р.), Чернігові (1916 р.). Педагогічні кадри готували й учительські семінарії: Ужгородська (1793 р.), Коростишівська (1869 р.), Херсонська (1871 р.), Львівська (1871 р.), Переяславська (1878 р.) та інші [3]. Потреба в учителях сприяла відкриттю приватних вищих жіночих курсів (Київські, Харківські, Одеські, Катеринославські, Ніжинські тощо), випускниці яких викладали в початкових, а з 1911 року – й середніх навчальних закладах [3].

У змісті загальнопедагогічної підготовки вчителів значне місце посідали мистецькі й мистецько-педагогічні дисципліни. Наприклад, у Київському Фребелівському педагогічному інституті й навчально-виховних установах при ньому в 1913 році, окрім спеціально-педагогічних дисциплін, майбутні вчителі вивчали дисципліну «Дитячі типи в літературі й живописі». У 1916 році до них додалися методики ліплення, «Ручна праця», а також «Мистецтво як фактор позашкільної освіти», «Графічне мистецтво з графічними вправами» [3, с. 159–162]. Цей приклад є свідченням наявності формального складника художньої освіти майбутніх учителів у педагогічних навчальних закладах.

Аналіз мистецької ситуації в Україні з другої половини XVIII – 1917 року дає чітке уявлення про активне становлення мистецької освіти з формальними ознаками, яка надавалася як у спеціальних художніх, так і в педагогічних навчальних закладах. Водночас високий фаховий рівень видатних діячів, які не отримали офіційної художньої освіти, переконливо доводить наявність мистецької освіти, що мала неформальні ознаки і давала досить потужні сили українському культурному життю цього періоду.

Ретроспективний аналіз наукових джерел щодо становлення культурно-освітньої діяльності українців, розвитку образотворчого мистецтва дає підстави стверджувати, що вітчизняна художня освіта пройшла шлях від такої, що характеризувалася лише неформальними ознаками (період Київської Русі), превалюванням неформальних ознак і зародженням формальних (від періоду Київської Русі до середини XVIII ст.) до паралельного співіснування неформальних і формальних ознак з перевагою перших (друга половина XVIII ст. – 1917 р.). Виокремлені факти дають підстави стверджувати, що Україна має потужне підґрунтя щодо передачі досвіду художньої діяльності на основі використання неформальної мистецької освіти.

Подальшого розгляду потребує питання становлення формальної художньої освіти у період 1917–90-х років XX століття та часів незалежності України і визначення елементів неформальної художньої освіти у ці історичні періоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрович В. С. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. *Історія української культури*: у 5 т. Т. 2: Українська культура 13 – першої половини 17 ст. / за ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ: Наукова думка, 2001. С. 275–302.
2. Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні. *Історія української культури*: у 5 т. Т. 2: Українська культура 13 – першої половини 17 ст. / за ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ: Наукова думка, 2001. С. 241–255.
3. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН. 1998. 328 с.
4. Закон України «Про освіту»: чинне законодавство станом на 18.03.2020 року: офіц. текст. Київ: Алерта, 2018. 120 с.
5. Орлов Р. С. Прикладне мистецтво: церковне і народне. *Історія української культури*: в 5 т. Т. 1:

- Історія культури давнього населення України / ред. П. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 2001. С. 921–926.
6. Про затвердження Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Наказ МОН України від 11.07.2019 № 977. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19>.
 7. Рубан В. В. Роль Д. Левицького і В. Боровиковського в історії вітчизняної культури. *Історія української культури*: в 5 т. Т. 4: Українська культура другої половини XIX століття, кн. 2 / за ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2005. С. 654–667.
 8. Сулаєва Н. В. Мистецька освіта України другої половини XVI – середини XVIII століть: формальні й неформальні ознаки. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*: зб. наук. пр. / Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 2015. Вип. 1/2(5/6). С. 75–85.
 9. Сулаєва Н. В. Мистецька освіта часів Київської Русі: формальні та неформальні ознаки. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. пр. Харків, 2016. Вип. 55. С. 276–283.
 10. Сулаєва Н. В. Неформальна мистецька освіта майбутніх учителів у художньо-творчих колективах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Київ, 2014. 591 с.
 11. Сулаєва Н. В. Підготовка вчителя в педагогічному просторі неформальної мистецької освіти: монографія. Полтава: ІЗМН, 1998. 408 с.
 12. Сулаєва Н. В. Ретроспективний аналіз розвитку мистецької освіти в Україні. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2014. Вип. 7. С. 97–106.

REFERENCES

1. Aleksandrovych, V. S. (2001). *Obrazotvorche ta dekorativno-vzhytkove mystetstvo* [Fine and decorative arts]. *Istoriia ukrainskoi kultury – History of Ukrainian Culture*. Ya. D. Isaievych (Ed.). (Vol. 2: *Ukrainska kultura 13 – pershoi polovyny 17 st.*). Kyiv: Naukova dumka, 275–302 [in Ukrainian].
2. Boianivska, M. B. (2001). *Osvita, knyhopysannia, knyhozbiurni* [Education, book writing, book collections]. *Istoriia ukrainskoi kultury – History of Ukrainian Culture*. Ya. D. Isaievych (Ed.). (Vol. 2: *Ukrainska kultura 13 – pershoi polovyny 17 st.*). Kyiv: Naukova dumka, 241–255 [in Ukrainian].
3. Dem'ianenko, N. M. (1998). *Zahalnopedahohichna pidhotovka vchytelia v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.)*. Kyiv: IZMN [in Ukrainian].
4. *Zakon Ukrainy "Pro osvitu" [Law of Ukraine "On Education"]* (2018): chynne zakonodavstvo stanom na 18.03.2020 roku: Ofits. tekst. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
5. Orlov, R. S. (2001). *Prykladne mystetstvo: tserkovne i narodne* [Applied art: church and folk]. *Istoriia ukrainskoi kultury – History of Ukrainian Culture*. P. P. Tolochko (Ed.). (Vol. 1: *Istoriia kultury davnoho naseleння Ukrainy*). Kyiv: Naukova dumka, 921–926 [in Ukrainian].
6. *Pro zatverdzhennia Polozhennia pro akredytatsiiu osvitynih prohram, za yakymy zdiisniuietsia pidhotovka zdobuvachiv vyshchoi osvity [On approval of the Regulations on accreditation of educational programs, according to which the training of applicants for higher education is carried out]*: nakaz MON Ukrainy vid 11.07.2019 № 977. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19> [in Ukrainian].
7. Ruban, V. V. (2005). *Rol D., Levytskoho i V. Borovykovskoho v istorii vitchyznianoї kultury* [The role of D. Levitsky and V. Borovikovsky in the history of national culture]. *Istoriia ukrainskoi kultury – History of Ukrainian Culture*. V. A. Smolii (Ed.). (Vol. 4: *Ukrainska kultura druhoi polovyny XIX stolittia, kn. 2*). Kyiv: Naukova dumka, 654–667 [in Ukrainian].
8. Sulaieva, N. V. (2015). *Mystetska osvita Ukrainy druhoi polovyny XVI – seredyiny XVIII stolit: formalni y neformalni oznaky* [Art education in Ukraine in the second half of the sixteenth – mid-eighteenth centuries: formal and informal features]. *Aktualni pytannia mystetskoi osvity ta vykhovannia – Current issues of art education and upbringing*, Issue 1/2(5/6). Sumy, 75–85 [in Ukrainian].
9. Sulaieva, N. V. (2016). *Mystetska osvita chasiv Kyivskoi Rusi: formalni ta neformalni oznaky* [Art education of the times of Kievan Rus: formal and informal features]. *Pedahohika ta psykholohiia – Pedagogy and psychology*. Kharkiv, Issue 55, 276–283 [in Ukrainian].
10. Sulaieva, N. V. (2014). *Neformalna mystetska osvita maibutnikh uchyteliv u khudozhno-tvorchykh kolektyvakh*. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Sulaieva, N. V. (1998). *Pidhotovka vchytelia v pedahohichnomu prostori neformalnoi mystetskoi osvity*. Poltava: IZMN [in Ukrainian].
12. Sulaieva, N. V. (2014). *Retrospektyvnyi analiz rozvytku mystetskoi osvity v Ukraini*. *Estetyka i etyka pedahohichnoi dii – Aesthetics and ethics of pedagogical action*, 7, 97–106 [in Ukrainian].